

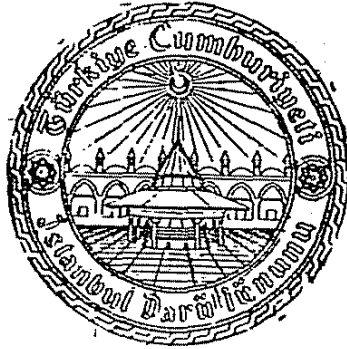
Beşinci Sene

Yirmiüçüncü Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHİ, İÇTİMAİ, DİNİ, FELSEFİ

1. Teşrin 1932

İSTANBUL
Bürhaneddin Matbaası
1932

Türk Kelâmçıları [1]

1

Osmanlılardan evvel

Zaman ve kudret itibarile Türk kelâmçıları-
İbnil İhşit nın başında [ابن الاخشيد] namile maruf olan
[ابوبكر احمد بن علي بن بايجور] gelir. Bu zatın ismini ilk
defa [ابن حزم] in [الفصل في الملل والاهواء والنحل, c. 4, s. 61] inde gördüm ki
bu müellif burada [ابن الاخشيد] in babası, [علي] nin Türklerden ve
[Ferğane] hükümdar zadelерinden olduğunu söylemekle bera-
ber kendisinin Abbasiler devrinde [Süğur - (bedhüsan) hududu]
muhafazası memuriyetinde bulunduğunu bildirmektedir.

[ابن حزم] in bu eserinin diğer bir mahallinde [c. 4, s. 203] yine [ابن الاخشيد] in ismi görülüyorki burada [Süğur] muhafazası memurluğunda bulunmuş olduğunu söylediği pederi [علي] nin bu memuriyetinin [متضد 279 289] ve [مكتفي 289-295] devirlerinde vuku bulduğunu ilâve etmektedir.

ismi (احمد) olan [ابن الاخشيد], pederi mezkûr (علي) nin (Ferğane) hükümdar zadelерinden olmasından dolayı bu namı almış idi. Çünkü: (İhşit [2]) (Ferğane) hükümdarlarına verilen umumî bir isimdir.

[1] Darülfünun ilâhiyat fakültesi konferanslarından.

[2] Araoça eserlerin ekserisinde bu kelimelerin yani (Ak şid) in (beyaz güneş) demek olduğunu bildirilmekte isede (Hatib)in (Tarihi bağdad) i ve (Zehebî) nin (Mizan) ı gibi eserlerde (اخشاد) suretile dahi zapt edildiği görülmekte olduğundan arz olunan tahlil şeklinin doğruluğunda şüphe edilebilir.

(ابن الاخشيد) in ne zaman doğmuş olduğu bildirilmiyor isede (Bağdat) müverrihi (خطيب) in (تاريخ بغداد) ında kendisinin (326)da (56) yaşında (Bağdat) ta vefat etmiş olduğunu zikr etmesine nazaran (270) de doğmuş olduğu anlaşılmaktadır.

(ابن النديم) in (فهرست) inde görüldüğü veçhile (ابن الاخشيد) (كلام) in ilk mümessilleri olan (معتزله) nin en muktedir reislerinden biri olduğu gibi aynı zamanda ekserisi zahit olan bu zümrenin en zahit ve salih olan şahsiyetlerinden madut idi. [ابن حزم] dahi (ابن الاخشيد) sahibi (ابن النديم) i teyit etmektedir. Bu müellif (ابن الاخشيد) in [ابو هاشم الجبائي] ve (كعبى) gibi [معتزله] yi temsil edenlerden biri olduğunu ve (معتزله) nin bunların fikir ve itikatlerine teban üçe ayrılmış olduklarını ifade etmektedir. [1]

(Bağdat) müverrihi [خطيب] kendisinin kelâma dair eserleri olduğunu soyluyorsa da bunların isimlerini bildirmiyor. (ابن الاخشيد) (خطيب) in dediği gibi yalnız kelâma dair değil; fıkiha ve tefsire dair dahi eserler yazmıştır ki bunların [ابن النديم] iu (فهرست) inde isimleri görülenleri şunlardır.

Usule dairdir. İkmal edememiştir.

(كتاب المعوتة)

(كتاب المبتدى)

(« نقل القرآن:)

(« الاجماع)

(« انقضى على الخالدي في الارجاع)

(« الاختصار)

(« اى على في النقي والاثبات)

(« اختصار تفسير الطبرى)

Şarkimizin en zengin kitap hazineleri olan istanbul kütüphanelerinin hiçbiride maattessüf bu kitaplardan biri mevcut değildir. Bizde [ابن حزم] gibi [ابن الاخشيد] in kitaplarından birini olsun görmüş olsa idik [müracaat, elfasil c. 4, s. 61] bundan istifade ile [ابن الاخشيد] in hususî fikirlerinden bahseder veya hiç olmazsa bizde görmüş olduğumuz bir kitabın ismini burada zikreder idik.

[خطيب] aynı zamanda hadis dahi rivayet ediyor idi. [ابن الاخشيد] kendisinin meşhur muhaddislerden [ابو مسلم الكعبى] ve [موسى بن اسحق الانصارى]

[1] وهو احد رؤسائهم الثلاثة الذين انتهت اليهم الرياسة وافترقت المعتزلة على مذاهبهم والثاني مهم ابو هاشم الجبائي والثالث محمد بن محمود البلخي المعروف بالكعبى [الفصل 4 C ، 203 S

vesairlerinden rivayet etmiş olduğun hadisleri kelâma dair olan eserlerinde zikretmiş olduğunu bildirmektedir.

(ابن النديم) [فيرست] inde (ابن الاخشيد) in ilim ve ibadetten başka bir şeyle meşgul olmadığını şu yolda ifade ediyor; diyor ki:

[ابن الاخشيد] in bir çiftliği var idi. Kendisinin medarı ma'îşeti bu çiftliği idi. buranın hasılatından pek az bir miktarını kendisine ayırır ve ekserisini ilme ve ilim ehli olan zatlara sarfede idi. Bu çiftliğinin idaresini bir vekile terk ile zamanını tamamile asar telifine ve ibadete hasreyler Ve vakitlerini asla israf etmez idi. Bu mü'elliften kendisinin (Bağdad) in (سوق العطش) caddesinin [درب الاخشاد] namile maruf olan sokağında ikamet etmiş olduğunu dahi öğreniyoruz ki bu sokağın bu aileye mahsus olduğuda anlaşılmaktadır.

Ebu Mensur Bu zatın ismi (ابو منصور محمد بن محمد) tir. (Semerkand) in [Matürid - Matürit] namındaki mahallesinde dünyaya gelmiş olmağla buraya nisbetle kendisine (ابو منصور ماتریدی) denilmiştir.

(ابو حنيفة) mezhebinde bulunanların itikat düsturlarını (معتزله) ye karşı müdafaada muvaffak olmuş ve lisanının telakati ve kalemının kuvveti ile (معتزله) vesair muhasımlar karşısında tek başına bir cephe teşkil eylemiş olduğundan (علم الهدى) ünvanını almış idir.

Bu zatın darbelerine karşı müdafaaya muktedir olamayan (معتزله) kendisini tezyif maksadile temsil eylemekte olduğu itikatları kabul etmiş olanlara istihfakâr bir lisan ile [Şumatürîdiler....] derler idiki [معتزله] nin (ابو منصور) u tezyif maksadile söyledikleri bu süz bu güne kadar bütün hanefîlerden olan sünnet ve cemaat mezhibi saliklerine umumî bir isim olmuştur.

Kendisinin hangi tarihte doğmuş olduğu malûm değil isede (333) te maskatı resi olan [Semerkat] te vefat etmiş olduğu bildirilmektedir.

كتاب التوحيد
» المقالات
» ردأوائل الادله للكمي
» بيان وهم المعتزله
» تأويلات القرآن

Namında eserleri vardırki bunlardan sonuncu kitap kuranın tefsirine dair yazılmış olan kitapların en güzellerinden biridir. İstanbul gütüphanelerinde mevcuttur.

Nesefiler [Nesef - Nahşep] şehrinde yetişmiş büyük kelâmcılar vardırki bunlardan [ابوالمعین صیون بن محمد] (ماردی) kelâmcıların en marûflarından biridir.

[سیفالحق] ünvanını haiz olan bu zatın kelâmdan [تبصرة الادله] si kendisinden sonra gelenler için umumî bir me'hez olmuştur.

Bu zatın bu eserinden başka [التمهيد لخواص التوحيد] i ve de [بحر الكلام] namında ufak bir eser vardır. (ابوالمعین) nin (تبصره) si İstanbul kütüphanlerinde vardır. (بحر الكلام) ı (1329) da (Mısır) da ve aynı senede (Konya) da basılmıştır. Kendisi (508) de vefat etmiştir. Bu (ابوالمعین) den başka (nesefiler) den birde [نجيم الدين ابو حفص عمر] vardır ki [461 veya 462] de dünyaya gelmiş ve (537) de (Semerkand) de vefat etmiştir. Bu zatın (تبصرة الادله) nin fihrisi mesabesinde olan bir metni vardır ki bu maruf metni (سعد الدين تفتة زاني) şerhetmiş ve gerek bu metin ve gerek bu şerh müteaddit haşiyelerile birçok defalar basılmıştır.

9 *Oşî* (Fergane) kitasındaki (Oş [1]) de dünyaya gelmiş olan (سراج الدين على بن عثمان) namındaki zattır. Bu zat itikada dair esasi kaideleri ihtiva eden ve (بدء الامالى) namile yad edilen kasidesile meşhurdur. Kendisinin ne zaman yaşamış olduğuna dair malumat mevcut değildir. Yalnız (ابوحنيفة) mezhebinde bulunan fakihların tercümei ahvalini ihtiva eden (الجواهر المضية) nin beyazıttaki umumî kütüphanenin (5056) numaralı nüshasının kenarında gördüğümüz bir kayıt bu hususta bizi biraz tenvir edebilir.

Bu kayda göre (فتاوى سراجيه) namındaki eserin sahibide bu (سراج الدين على بن عثمان) dir. Çünkü bu kaydı yazan zat bu kitabın; (569)

[1] (Endican)ın elli kilometre cenubi şarkisinde kâin ufak bir kasaba olup elyevm mevcuttur. (Ak buğra) nehrinin kenarındadır. (45) bine yakın nüfusu vardır. Bu nüfusun yalnız bin kadarını hıristiyanlar teşkil ederler (100) kadar cami ve (56) mektebi ve bir kilisesi vardır. Mahallî telâffuza göre (Üş) denilen bu kasaba (Fergane)nin üçüncü derecedeki şehirlerinden maduttur.

de müellifi (علی بن عثمان) tarafından (Oş) da yazılmış olduğu hakkında ahırında bir kitabeyi ihtiva eden bir nüshasını görmüşürki [1] buna nazaran bu müellifin (بدء الامالی) sahibi olan zatın aynı olduğunu kabul etmemek için bir sebep yoktur.

Bu kayıttan (فتاوی سراجیہ) sahibinin (بدء الامالی) sahibi olduğunu öğrendiğimiz gibi bu eserlerin müessiri olan (Oşî) nin (569) da berhayat olduğunda öğreniyoruz.

(بدء امالی) namile maruf olan bu kaside (ماردی) kelâmına dair yazılan ilk manzum eserdir. Bu eser manzum olmakla hıfz edilmesi kolay olduğundan pek çok revaç bulmuş ve her tarafta okunmuş ve ezberlenmiştir.

Bu eser bir çok kimseler tarafından arapça şerh edilmiş olduğu gibi bunu türkçe dahi şerh edenler olmuş ve hatta türkçe nazm dahi edilmiştir. [2]

Menkü bers bin yalın kılınc (Menkü bers ibini yalın kılınc) Abbasî halifelerinden (575-622) ın gölelerinden idi. (ابو شجاع) ve (ابو الفضائل) ve (نجم الدين) künyelerini almış olan bu zat kelâmcı ve aynı zamanda fıkıhçı idi.

Yukarıda ismini zikr etmiş olduğumuz (الجواهر المضية) namındaki kitabın sahibi bu zatın (الحاوی) namında (ابو حنیفه) mezhebi üzere yazılmış fıkihtan bir eserini görmüş olduğunu kayıt ediyor.

(321 vefat) nin (ابو حنیفه) ve telmizlerinden naklen cemi (النور اللاحق والبرهان الساطع) ve tedvin etmiş olduğu meşhur akait kitabını (Menkübers) bu suretle kelâmdan dahi bir eser vücade getirmiş oldu.

(الجواهر المضية) sahibi; (Menkübers) in bu eserini gördüğünü ve bunun bir çok fevaidi muhtevi bulunduğunu söylüyor. Bu müellif (صاحب ابن العديم) 633-711 in (Halep) tarihinden naklen (Menkübers)e dair şu malumatı veriyor:

[1] والظاهر انه مؤلف الفتاوى السراجيه فاني رأيت في آخر نسخة منها ما لفظ - قال المص رحمه الله تهباً الفراغ بعون الله تعالى وحسن تيسيره ولطف تقديره عن هذه النسخة النفيسة الجزيلة العوائد الجميلة الفوائد نسخاً وتأليفاً ونظماً وتصنيفاً ضحوة يوم اشزقت انوار انبائه باليمن واورقت اشجار افضاله بالحسن وهو يوم الاثنين الثامن من شهر الله الحرام اجزل الله بركته وضاعف حرمة سنة ٦٦٩ بكورة اوش التي هي مصعد الطاعات المقبولة ومهبط البركات المأمولة حرمها الله عن صدمات الزمن وسظوات المحن على يدى على بن عثمان بن خالد اليميني غفر الله ذنوبه وستر عيوبه .

[2] Darülfünun kütüphanesindeki Rıza paşa kitapları, numara 562.

(Menkübers) usul ve fıkiha vakıf eyi bir fakih olmakla beraber başına sarık sarmaz idi. Sırtına asker elbresi giyer ve başına askere mahsus olan serpuşu koyar idi. (Bağdat) halifesi (مستنصر 623 - 640) başına sarık sarmak şartile kendisine (Bağdat) (قاضى القضاة) lıgını teklif etmiş idisede giymekte olduğu asker elbresini sırtından çıkarmamak ve başına sarık sarmamak için bu yüksek rütbeyi kabul etmemiş idi.

(الجواهر المضية) sahibi bu zatın isminin evvelâ (Menkübers) olup sonradan (Bekbers) tesmiye edildiğini (ابن العديم) in duymuş olduğunu yine (ابن العديم) den nakl ediyor (الجواهر المضية) sahibinin bu zat hakkında (ابن العديم) den nakl etmiş olduğu malumatın bakiyesi şudur: (Menkübes) fazıl bir fekih ve gayet verau takva sahibi bir zat idi. (Haleb)e geldiği vakit kendisile görüşemediğim gibi onun mahalli olan (Bağdat)a' gittiğim zaman dahi kendisile görüşmeğe maffak olamadım. Umumiyetle (Bağdat) halifelerinin adetleri mucibince kendi efendisi olan mezkûr halife tarafından azat edilmiyerek göle kalmış idi. Bununla beraber zengin bir kadınla izdivaç etmiş ve bu kadından bir kızı dünyaya gelmiş idi. Bir müddet sonra bu zengin kadın kızına bir çok servet terk ederek vefat etmiş ve valdesinin arkasından bu kız dahi ölmüş idi. (Menkübers) kızının bıraktığı serveti: "azat edilmiş olmakla...." varis olamiyacağını söyliyerek (مستنصر) halifeye göndermiş idisede halife kendisini bu servetten istediği gibi tasarrufa mezun kılmış ve bu serveti kendisine iade etmiş idi. Bu muktedir ve âlim zat (652) senesi rebiülevveli evailinde (Bağdat)ta ölmüş ve (ابو حنيفة) nin yanına gömülmüştür.

(الجواهر المضية) sahibinin görmüş olduğunu söylediği (Menkübers) in (النور اللامع) ini bu gün bizde görebiliyoruz.

Bu eserin müteaddit nüshaları İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur. [1]

Bunlardan Köprülü kütüphanesindeki (848) ve (861) numaralı nüshalardan ikincisi (648) de müellifin hayatında yazılmış

[1] Ayasofya kütüphanesi numara 2311, istinsah tarihi 832 dir.

Yenicami kütüphanesi numara 760, istinsah tarihi yoktor.

ve müellifin asıl nüshasile mükabele edilerek tashih edilmiştir.[1]

(Menkübers) bu eserinde (طحاوی) nin (عقائد) ini şerhe başlamadan evvel ilmin tarifi ve eşyanın hakayikının sübutı ve kat'î ve yakinî suretle ilim ifade eden hüccet ve deliller hakkında [ابو حفص الكبير] ve [ابو القاسم اسحق بن محمد الحكيم السمرقندی] [vefat 342] [2] ve hususile (ابو منصور ماتريدی) ve (ابو المعين النسفی) ve (ابو زيد الدبوسی) 430 vefat) nin eserlerinden nakiller almıştır.

Matüridiler ile eş'ariler arasında mevcut olan (صفات فعلیه) deki ihtilafı zikr ederken (ابو المعين النسفی) nin (تبصرة الادله) sinden nakletmiş olduğu bahis; kelâm tarihi noktasından faideli olmakla aşağıya doğru terceme ediyoruz:

“Bizce fi'li sıfatlar dahi zatî sıfatlar gibi kadimdir. (كاديه) ,
“ve (قلانسيه) ve bunların halefleri olan (اشعري) lerce fi'li sıfatlar,
“kadim değildir; hadistir. Bizce (تكون) sıfatı kadim olup hadis,
“olan (مكويد) yani bunların kail oldukları gibi (tekvin) ile,
“(mükevven) yekdiğerinin aynı değildir. Binaanaleyh mükev-
“ven hadis isede tekvin hadis değildir.,”

“(ابو المعين) in (تبصرة الادله) sinde görüldüğü veçhile bazı alimler,
“fi'li sıfatların kîdemi mes'lesinin hicrî dördüncü asır nihayet-
“lerinde ortaya atılmış olduğunu söylemişler isede (ابو المعين) mez-
“kur kitabından atideki ifadelerile bu sözü cerh etmektedir.,”

“Filî sıfatların kîdemi dördüncü asırda ileriye sürülmüş bir,
“kavl değildir. Bu kavl bizzat (ابو حنيفة) nin ve arkadaşlarının,
“kavlidir. Bunun dördüncü asırda ortaya çıkarılmış olduğunu,
“söyliyenler bu asırdan evvel Hanefiler tarafından vücade,
“getirilmiş olan eserleri görmemiş ve bu zatların fikirlerini,
“öğrenmemiş olanlardır. (امام اعظم) in telmizlerinden (امام محمد) in,,

[1] Bu nüshanın üzerinde; hayatta bulunan müellif şu suretle tavsif edilmektedir.

تعليق الشيخ الامام الاجل العالم البارع الورع المحقق المتقن النحرر العلامة نجم الملة والدين ضياء الاسلام
رکن الشريعة قطب الأئمة مفتي الفرق سيد العلماء تاج الفضلاء رئيس الاصحاب ابي عجاج منكويد بن عبد الله الامام النبو
الناصرى ابقاه الله تعالى وايداه بنصره بمحمد وآله وصحبه اجمعين .

[2] (السواد الاعظم) namındaki kelâma ait ufak bir risale bu zata nisbet edilerek İstanbul'da basılmış ise de otuz ikinci sahifeye müracaat edenler bu risalenin bu zata ait olmadığını görürler.

“telmizi (ابوسلمان الجوزجانی) nin arkadaşı (ابن صبيح الجوزجانی) nin zamanın-
“dan beri (Semerkand)deki imamlarımızın cümlesi bu i'tikadda,
“idiler. (ابن صبيح الجوزجانی) nin telmizi ve muakkibi olup (Sâmân,
“oğulları) nin ilk hükümdarları olan birinci [261—279 نصر]
“zamanında şehit edilen [ابونصر احمدالمياضی] dahi allahın sıfatları,
“meselesine dair vücüde getirmiş olduğu kitapta bu kavli nakil,
“ve müdafaa etmiş ve her biri (ابومنصور ماتريدی) ve (حكيم ابوالقاسم سمرقندی)
“kâbında olan kırk kadar talebeside bu itikadı nakil ve kabul,
“eylemişler idi.”

“Bu zatın büyük oğlu olup (ابو-فص كير) in hafidi (صدرماوراءالنهر)
“nin yüz senedenberi (Hurasan) da bir misli zu-
“hur etmemiş olduğunu söylediği (ابواحمدالمياضی) ve bunun biraderi,
“dahi aynı fikir ve itikatta oldukları gibi bunlardan,
“(ابوبكر المياضی) (Semerkand) ahalisine (ابوخليفة) den menkul olan iti-
“katları terk etmemelerini bilhassa vasiyet etmiş ve aynı za-
“manda bizimle (ماترله) arasındaki ihtilafların ana hatlarını gös-
“teren [مسائل عشر] i cem etmiş idi.”

“Bu tabakadan evvel birinci (نصر) zamanında (Semerkant)
“kadısı olup (268) de vafat eden (محمد بن اسلم) ve (كتاب معالم الدين)
“ve (كراميه) gibi kelama ait kitaplarından başka (كتاب الاعتصام)
“(ابوبكر محمد بن الهيمان السمرقندی) reddine dair bir eser vücude getirmiş olan
“nin dahi itikadı bu merkezde idi.”

“Bunlardan başka (ابواحمد المياضی) nin talebesinden (جميل اصول الدين)
“sahibi (ابو الحسن الرستغنی) ve (ابو احمد محمد بن محمد) sahibi (ارشاد الميتمدی)
“dahi aynı itikatta idilerki bu zikretmiş olduğum zatlerin ekserisi,
“(300) den evvel vefat etmişler idi.”

(Fıkıh) ve (Usulü fıkıh) a dair yazmış oldu-

Sadriüşşerîa ğu eserleriyle ilmü zekâsının eslâfına faikiyetini
ispat etmiş olan bu zat ki (عبيدالله بن مسعود بن تاج الشريعة).

namile yazmağa başlamış olduğu eserilede bütün
mütedavil olan ilimlerde umumî bir ıslah yapmak istemiş idi[1].

[1] Bu eser metin ve şerh tarzında olup her ikisi kendi tarafından yazılmıştır. Bu tarzda olmasına sebep ise ipdida yazmış olduğu metnin bilâhara şerh ve izana inzumunu en evvel kendisi his ve takdir etmiş olmasıdır.

Kendisinde bu kudreti bihakkin görmüş olan (تعدیل العلوم) (صدر الشریعہ) nun baş tarafında söylediği gibi iptida (منطق) ı tadil etmiş ve bundan sonra kelâma geçerek bu ilimde dahi tadilât icra etmiştir.

Mefhumların nispetleri hakkında ihtira etmiş olduğu cetvel ile aksi nekizler ve hamli ve şarti kaziyelerin telâzümüne dair vazetdiği küllî kaideler (صدر الشریعہ) nin mantık ta icra etmiş olduğu tadilât cümlesindedir.

(تعدیل العلوم) (صدر الشریعہ) ının (kelâm) kısmının tadilinde (فاتحه) suresinin muhtevi olduğu yedi ayeti takip etmiş olduğundan bu kısım yedi tadili ihtiva eylemiştir.

(Kelâm) kısmının dibacesinde kendisi fatiha suresini takiben kelâm mebahisini şu suretle icmal etmiştir :

“Bu ilim mevcudattan ve mevcudatın mahiyetlerinden bahs,
“etmekte olduğundan vücut ve mahiyet bahislerinden sonra,
“ilâhiyat mebahisine yükselmek ve buradan âlemlerin rabbi,
“olan allahın halk etmiş olduğu a’raz ve cevahire inmek ve,
“kullarına kıyamet günü için hazırlamış olduğu nimetleri zikr,
“etmek ve bu nimetlere vusul tarikinin yalnız selim bir kalp,
“ile yapılan ve iman ve islâma mukarin olan ibadet olduğunu,
“bildirmek ve bu suretle ibadet etmeğe muvaffakiyetle uhrevî,
“nimetlere nail olmak ise ancak peygamberlerin ve umumi,
“yetle allahın sevgililerinin yolu olan doğru yola hidayet ta,
“lebinde bulunmakla kaim olduğunu zikr eylemek lâzımdır.”

(منطق) (صدر الشریعہ) kısmının tadilinde bazı cedveller ve kaideler ihtira etmiş olduğu gibi (kelâm) kısmının tadilinde dahi şahsiyetini göstermiş ve burada kendisine sünuh eden muhtelif burhanlar irat etmiştir.

(تعدیل العلوم) ın üçüncü kitabını (هیئت) teşkil etmektedir. (صدر الشریعہ) bu ilimde icra etmiş olduğu tadilâtının taktir edilmesi için bu bapta telif edilmiş olan diğer kitapların mütalea ve tetkik edilmesini tavsiye ediyor.

“Eşkâl kamerin halli ve saire gibi mütekaddimlerden hiç bir kimsenin beyan ve izahına tasaddi etmemiş olduğu ve müteehhirlerden bir ferdin hal edememiş bulunduğu bir çok

mebahisi,, hal ve izah etmiştir. (صدر الشريعة) bu üçüncü kitabına (buhara) haricinde (şer, abat) denilen mahalde (747) de itmam eylemiştirki maatteessüf kendiside bu tarihte vefat etmiş olduğundan bu mühim eserini ikmal edememiş ve bundandolayı tadile muvaffak olduğu ilimler üçe münhasir kalmıştır.

2

Osmanlılar devrinde

Birinci kısımda isimlerini zikretmiş olduğumuz Türk kelâmcıları içinde [Menkubersibni yalın kılınç] gibi; diğer bir kimse tarafından yazılmış olan bir metni şerh eden ve [صدر الشريعة] gibi kendi yazmış olduğu metni izah eyleyen var isede bunlar içinde Osmanlılarda olduğu gibi herhangi bir metnin şerhi üzerine üçüncü derececi ehemmiyette olan [حاشية] ve hatta ehemmiyeti dördüncü derecede kalan [تعليقات] yazarlar yoktur. Osmanlı kelâmcıları içinde ise metincilerden başk pek çok şerhciler ve haşiyeciler ve hattâ talikatcılar dahi bulunduğundan bunları [metin ve şerhciler] ve [haşiyeye ve talikatcılar] diye iki zümreye tefrik eyledik.

A

Metin ve Şerhciler

Hızır Bey Osmanlı Türklerinden kelâma dair metin yazarların birincisi (Hızır Bey) dir. Bu zat zaman itibarile Osmanlı kelâmcılarının başındadır. kendisi; pederi (جلال الدين) namındaki zatin kadı bulunduğu (Sivrihisar) da yetişmiştir. İptida kendi pederinden tahsil gördükten sonra (molla yekan)a telmiz ve damat olmuş ve bu zatten aklî ve naklî ilimleri istikmal eyleyerek (Sivrihisar) a müderris olmuş idi. (Şakayık) -da görüldüğü veçhile (İkinci

sultan Mehmet) in ilk saltanat devirlerinde Arabistandan bir âlim gelmiş ve (sultan Mehmet) in huzurunda bu zat bütün âlimleri mağlup eylemiş idi.

O tarihte pek genç olmasına rağmen sıtı etrafa yayılmış olan (Hızır Bey) i (Sultan Mehmet) kendi huzurunda bu âlimle mübahase ettirmek üzere (Sivrihisar) dan celbettirmiş idi. Pek genç ve aynı zamanda birinci kısımda zikrettiğimiz (Menkübers) gibi asker kıyafetinde bulunan (Hızır Bey) i görünce bu âlim gülmekten nefsini men edemedi. Bu âlim ile mübahaseye girişmiş olan (Hızır Bey) bu âlimin kendisine muhtelif ilimlerden sormuş olduğu süallere cevap vermiş fakat bu âlim (Hızır Bey) kendisine mukabeleten sormuş olduğu muhtelif mevzulardaki on altı süalin hiç birine bir cevap verememiş olmakla (Sultan Mehmet) fevkalâde memnun olmuş ve sevincinden bir kaç dafalar yerinden kalkıp oturmuştur.

(Hızır Bey) bu muvaffakiyetine mükâfaten (Bursa) daki (Birinci Sultan Mehmet) medresesi müderrisliğine tayin olunmuş ve bir çok fadıllar kendisinden istifade etmek maksadile bu medreseye toplanmış idilerki, (Hoca Zade) ve (Hayali) bu fadılların en güzidelerinden ve (Hızır Bey) in müitlerinden idiler. Bu üstaz (Bursa) daki diğer medreselerde ve (Edirne) medreselerinde müderrislik ettikten sonra (Mehmet Sani) (İstanbul) u aldığı zaman buranın birinci kadısı oldu. (863) de (İstanbul) da vefat eylemiştir.

Kendisinin yazmış olduğu metin yüz beyitlik bir manzumedir. Ve beyitlerin sonları nun ile bittiğinden bu menzume (قصيدة نونية) namını almıştır. Bundan başka (Mehmet Sani) nin arzusule (مطالع) i tevsiyan Acemceye tercüme etmiştir.

(İkinci Mehmet) Devrinin Türk kelâmcılarından vede kelâme dair metin yazmış olanlardan biride (كمال الدين ابن همام) dır. Kendisi (Sivas) da dünyaya gelmiş ve (Mısır) de ilim tahsil eylemiş idi. (Kelâm) dan yazmış olduğu metnin ismi (مساره) dir. (Gazali) nin (الرسالة القدسية) sini okutmakta iken talebesinden bazıları bu

risaleyi ihtisar etmesini kendisinden talep eylemiş olmalarıle bunu ihtisara başlamış iken iki yaprağını ihtisar ettikten sonra asla bir çok ilâveler zam etmek lüzumunu hissederek bu suretle müstakıl bir kitap husule gelmiş isede ilâveleri zam ederken aslın tertibi takip etmiş olduğundan bu kitaba beraber gitmek manasına gelen (مسابره) ismi kendi kendine konmuştur.

Bu zatın (فتح القدير) isminde (هدايه) ye yazmış olduğu şerhide pek meşhurdur. (861) de (Mısır) da vefat etmiştir.

İbni Kemal Osmanlılardan yetişen kelâmcılar arasında metin yazmış olanlardan ikincisi (İbni Kemal) dir. Kendisi (Zenbilli Ali Efendi) den sonra Şeyhulislâm olmuş idi ve (940) de vefat eylemiş idi.

Kelâmdan yazmış olduğu eser (تجريد التجريد) dirki bunu yine kendisi şerh etmiştir.

(Hoca zade) nin (تهافت) mahakemesi üzerine bir haşiyesi dahi vardır.

Taşköprü zade (Kelâm) dan metin yazarların üçüncüsü (Taşköprü zade) diye maruf olan Ahmet efendidir. Kendisi (961, h) de vefat etmiştir.

Yazmış olduğu metne (معالم) ismini vermiştir. Bu eserin tarafımızdon görülen yegâne nüshası Veliyeddin efendi kütüphanesinde 2149 numaralı nüshadır.

Gayet güzel bir arapça ile yazılmış olan bu aser atideki veçhile altı (معالم) üzerine tertip olunmuştur.

(Birinci ma'lem) mebadiye dair olup dört maksadı muhtevidir.

1 — Mukaddemeler	} Bunların cümlesi müteaddit bahisleri ihtiva eylemekdedir.
2 — İlmin tarifi	
3 — Nazar	
4 — Deliller	

(İkinci ma'lem) umuru ammeye müteallık olup bunda dahi dört maksadı vardır.

1 — Vücut ve adem	} Bunların her birinde bahisler vardır.
2 — Vücudün levahıkı	
3 — Mahiyet	
4 — İlliyat ve maluliyet	

(Üçüncü ma'lem) Mebahisi külliyeyi ihtiva eden bir mukaddemeyi ve atideki üç maksadı şamildir.

1 — Kemiyet

2 — Keyfiyet

3 — eyn

(Dördüncü ma'lem) Cevherleri beyan eder.

(Beşinci ma'lem) İlâhiyatı mütezammın olup beş maksadı muhtevidir.

1 — Zati bariye ait olup âtidedeki üç mebhasi mütezammındır.

a — Zati bariyi ispat [hudus ve imkân tarikleriyle]

b — Zati barinin hassaları.

c — Tenzihler.

Diğer dört maksatta şunlardır:

2 — Zeti barinin sıfatları.

3 — Zati barinin halleri.

4 — Zati barinin fiilleri.

5 — Zati barinin isimleri.

(Altıncı ma'lem) Semiyata müteallik olup iki maksadı mütezammındır.

1 — Nübüvvet

2 — Mucize

*Abdülhak Arif
efendi*

Mahzen kâtibi Mehmet efendi namında bir zatin sülbünden (Kasım Paşa) da dünyaya gelen bu zat Rumeli kadıaskerî olduktan sonra (1124) de (İstanbul) da vefat etmiştir. (Eyüp) de (Arifiye) medresesi denilen medreseyi bina etmiştir. (مناهج الاصول الدنيه الى حوائف المقاصد اليقينية) namında kelâmdan türkçe bir metin yazmıştır. Kitabının mukaddemesinde türkçede ehemmiyete şayan bir kelâm kitabı yazılmış olduğunu duymadığını söyleyen bu zat eserinin türkçe olarak yazılan kelâm kitaplarının ilki olduğunu ifade ediyor. Bu zat bu eserini [Dördüncü Sultan Mehmet 1058 - 1104] zamanında sadrıazam olan Mustafa paşanın emrile yazmıştır.

Bu eser beş meslek üzerine yazılmış olup her mesleğin me-
nehicleri vardır:

Birinci meslek vacibülvücade dairdir. Üç menheci vardır.

1 — İspati vacip

2 — Vacibülvücüdün zatinin sair zatlara mümasil olmadığı

3 — Vacibülvücüdün vücudü zatinin aynı olup olmadığı

İkinci meslek tenzihe dair olup üç menheci mütezam-
mındır.

1 — Zati barinin birliği

2 — Zati barinin zaman ve mekândan münezzehe olduğu

3 — Zati barinin havadise mahal olmadığı

Üçüncü meslek zati barinin sıfatı zatiyesina dair olup altı
menheci vardır.

1 — İlim sıfatı

2 — Kudret sıfatı

3 — Hayat sıfatı

4 — Semi ve basar sıfatları

5 — İrade sıfatı

6 — Kelâm sıfatı

Dördüncü meslek sem'iyata müteallık olup yedi menheci
muhtevidir.

1 — Nübüvvet mebahisi

2 — Peygamberlerin sıfatlarından olan ismet

3 — Peygamberin nübüvvet ve risaleti

4 — Melâikenin hakikati

5 — Cin ve şeytan

6 — Velilerin kerametleri

7 — Sihir

Beşinci meslek uhrevî hallere dair olup dokuz menhcci ih-
tiva eder.

1 — Haşir ve neşir

2 — Ruhların bedenlerden ayrıldıktan sonraki halleri

3 — Kabir suali

4 — Defteri âmal

5 — Mizan

6 — Sirat

- 7 — Havzı kevser
- 8 — Cennet ve cehennem
- 9 — İmamet ve hilâfet

(Şakaiki na'maniye) sahibi, (948) de vefat etmiş olan (atuf'i) namile maruf olan (Hayrettin Hızır) efendinin dahi kelâme müteallık risaleler yazmış olduğunu söylenmektedir.

Osmanlılar zamanında bir çok valiliklerde ve reisilküttaplıkta bulunduktan sonra (Halep) valisi iken 1218 de mezkur belde vefat eden (Süleyman Feyzî) Paşanın dahi (الرسالة المشاهير) namında bir eseri vardır.

Buraya kadar yazmış olduğumuz zatlar kelâma dair metin yazmış olanlardır. Bunlardan bir metne şerh yazmış olanlarda âtide gösterilmiştir.

Hayali İsmi (Şemseddin Ahmet) olan bu zat Bursa (Sultaniye) sinde müderris bulunan (Hızır Bey) den okumuş ve kendisinin muidi olmuş idi üstazı (Hızır Bey) in (nunye) sini şerh etmiştir.

Bundan başka kendisinin (teftazanî) nin (şerhi akait) ine ve (tecrit) haşiyesine haşiyeleri vardır.

(875) de (33) yaşında (Bursa) da vefat etmiştir.

Ali Kuşcu (Alâeddin Ali bin Mehmet) tir. pederi (Mehmet) (Ulug Bey) in toğancısı idi. ([1] تجريد) i şerh etmiştir. [Uzun Hasan] tarafından (Mehmet Sani — Fatih) e sefaretle gelmiş ve bu münasebetle Fa-

[1] (672) de vefat eden meşhur (نصيرالدين طوسي) nin (تجريد الاعتقاد) namile yazmış olduğu metindir. Bu metni ilk defa (726) da vefat eden (ابن مطهر حلي) şerh etmiştir.

(شمس الدين اصفهاني) [vefat 746] dahi bu metni şerh edenlerdendirki bu şerhin üzerine (سيد شريف) in yazmış olduğu (حاشية التجريد) namile maruf olan haşiyeye pek meşhurdur. (Ali kuşcu) dahi bu metni şerh ettikten sonra (Isfahan) nın şerhi (شرح قديم) ve (Ali kuşcu) nın şerhi (شرح جديد) namile یاد edilmiştir.

(مطهر حلي) nın şerhinin ismi (كشف المراد شرح تجريد الاعتقاد) olup (1310) da (Bombay) da basılmıştır.

tihle tanışarak (İstanbul) a hicret etmiştir. (879) da (İstanbul) da vefat etmiştir.

*Ekmelüddin
Bayburtî*

(Tecrit) i şerh edenlerden biride (Bayburt) lu (Mehmet inbi Ahmet) namındaki meşhur âlimdir. Bu zat (711) de (Bayburt) ta dünyaya gelmiş ve tahsil zımında (Halep) (Kahire) ye gitmiş ve burada (786) de vefat etmiştir. Fıkıhtan meşhur (Hidaye) yide şerh eylemiştir.

*Kâsım bin kutlu
buğa*

Yukarıda tercime hali zikredilen (İbni Hümmam) ın (Müsayere) sini şerh eden Kutlu Buğanın oğlu Kâsım (İbni Hümmam) ın kendisine en merbut olan talebesindan idl. (802) de doğmuş ve (879) de (Mısır) da vefat etmiştir. Kendisinin diğer eserleri de vardır.

*
* *

Osmanlılardan evvel yetişmiş olan türk kelâmcılarından (Oş) lu (سراج الدين عثمان بن علي) nin (بدء الاماني) namile maruf olan kasideyi Osmanlılardan pek çok zatlar Türkçe ve Arapça şerh etmiş oldukları gibi bu şerhlerden bazılarını Türkçeye tercüme edenler ve doğrudan doğruya bu Arapça kasideyi türkçemize nazmen tercüme eyleyünler dahi vardır.

(Niksarlı) (Mehmet Şemseddin) ve (Buhara) lı (Şeyh Halil) ve (Antakya) lı (Mehmet bin Ahmet) bu kasideyi

Arapça şerh etmiş oldukları gibi (Firuz Abadî) nin meşhur (Kamus) nu türkçemize çeviren (Asım efendi) bu kasideyi dahi türkçemize çevirmiş ve şerh eylemiştir. Arapçaya cidden vakıf olan bu zat eserinin mukaddemesinde söylediği veçhile hayatının en büyük kısmını kelâm ilmine hasretmiş ve en çok bu ilimle iştiğal teveğğul ve eylemiş idi.

(Ahmet asım) efendi 1215 h ramazanında vücude getirmiş olduğu bu tercüme ve şerhine (شرح المعالي في شرح الاماني) namını vermiş idi.

(Üçüncü Murat) ın emrile (Sadettin efendi) bu kasideyi

aynı vezun ve aynı kafiye ile türkçeye selis bir surette tercüme etmiştir.

Yukarıda zikredilen (Hızır Bey) in (نونیه) sinide ilk defa olarak şerh eden (خیالی) den sonra Arapça ve Türkçe şerh edenler şunlardır:

(Büyük Hafız Efendi) namile maruf olan Mehmet bin Hasan - vefat 1154

(Kazâbat) lı Ahmet efendi - vefat 1163.

(Kars) lı (Davut bin Mehmet) ki iptida 1158 h, de Türkçe ve bilahare 1269 h, de Arapça şerh etmiştir.

(Kilis) li Osman efendi - vefat 1168 ki bu zatın şerhini (1300 h) de (Şam) Kadısı olan Şerif paşa zade Mehmet Esat efendi namında bir zat türkçeye çevirmiştir.

Mustafa Behcet efendi [türkçe şerh etmiştir] .

Bu kasideyi dahi bir zat; nazmen türkçemize çevirmiştir ki Bayazıt Camii dahilindeki (Veliyddin efendi) kütüphanesinde 2098 numaralı (Hayalî) şerhinin kenarında mevcuttur.

Bunlardan başka (1085 h) de İstanbulda Yedikule mahallesinde dünyaya gelmiş ve (1134 h) de vefat etmiş olan (Fâiz Halil efendi) namındaki fâdil bir zat dahi bu kasideyi şerhe başlamış idisede baştan yalnız altı beyti şerh edebilmiş ve bilahare kendisinin arkadaşlarından bir zat bunu itmam ile (1147 h) de (Revan) seferi ser askerî (Revan) da vefat eden (Damat Mehmet paşa) nın mahdumu olup (İzzet Ali paşa) namına ithaf etmiş idi. Bu şerh Bayazıt camii dahilindeki Veliyddin efendi kütüphanesinde mevcut olup numarası (2101) dir.

B

Haşiye ve talikatcılar

(Tecrid)i (İsfihani)nin şerhetmiş olduğu yukarıda söylenilmiş idi.

Osmanlı hükümdarlarından biri (?) bu şerh üzerine (Seydi

Şerif)in yazmış olduğu (Haşiyetültecrîd) in tedris edilmesini emretmiş olmakla Osmanlılar tarafından bu haşiyeye üzerine bir çok haşiyeler ve talikatlar yazılmıştır.

Bu haşiyeye fatih devri âlimlerinden (Tokat)lı (Hüsameddin) [vefat 860] in talikatı meşhurdur.

Atideki zatlar bu haşiyeye üzerine haşiyeler yazmış olanların meşhurlarıdır.

(919)da vefat eden (Samsun) lu Hasan efendi.

(901)de vefat eden (Hatip zade) namile maruf Mehmet bin İbrahim efendi [1]

(Ahavezn) namile yadedilen Muhiddin Mehmet [vefat 904]

(Dimetoka)li (Şücaaddin İlyas) vefat (929)

(926) da vefat eden (Hüsameddin Hüseyin) efendi.

(Vefai) denilen Mehmet bin Mahmut [vefat 940].

(979) de vefat eden meşhur Kınalı zade.

(957) de vefat eden (Hafız Berdai)

(978) de vefat eden (Şah Mehmet)

(999) da vefat eden (Hızır bin Abdülkerim)

[Kadı Adudeddin vefat 756] in (muvakıf) ı üzerine [Seydi Şerif vefat 816] in yazmış olduğu şerhe dahi Osmanlılardan bir çok kimseler haşiyeler yazmışlardır ki bu haşiyeye sahiplerinden meşhurları şunlardır.

886 da vefat eden (Hasan Çelebi)

887 de vefat eden (Alâattin Ali Tusî) ki bunun (Fatih) in emrile yazdığı (Gazalî) nin tehafutülfelasifesile (İbnirüşt) ün bunu reddi arasını muhakeme eden (zahiresi) dahi vardır.

(893) da (Bursa) müfütüsü iken vefat eden (Hoca zade) nin de aynı hükümdarın emrile yazmış olduğu aynı eserleri muhakemesi vardır.

(Hızır bey) da oğlu (Sinan Paşa, vefat 891)

Aynı senede vefat eden(Samsun)lu (Hasanibni Abdüssamed)

(973) de vefat eden (Salih bin Celâl)

[1] (Acem Sinan) denilen Yusuf Sinaneddin efendi de bunu reddetmiş bir haşiyeye yazmıştır. (İbnilmu'id) dahi Hatip zadenin haşiyesini telhis etmiştir.

(982) de vefat eden saçlı Emir zade Abdürrahman ve sairedir.

(900) de katledilen (Molla Lütfi) nin bu şerhin evailine talikatı vardır. Neseî akaidi üzerine (Sadettini Teftazanî) nin yazmış olduğu şerhe dahi bir çok kimseler haşiyeler yazmışlardır ki bunların dahi meşhurları şunlardır:

Fatih devri âlimlerinden Kırımlı Seyyid Ahmet ibni Abdullah [Kestli vefat 901]

Ve Yukarıda ismi geçen hayalîdir ki bunun üzerine dahi Dimetokalı (İlyas) efendi. Ve (979)da (Çorlu) da vefat eden (Ramazn efendi) ve (Karamanlı) İsmail efendi haşiyeler yazmışlardır.

Bu zatlerin ekserisininin (şerhi makasit) ve (şerhi metali) üzerlerine dahi haşiyeleri vardır. Muhaşşiler içinde [1205] de vefat etmiş olan (Gelenbevi İsmail efendi) dahi vardır ki bu zat (mevakıf) sahibi kadı Adudeddinin(akaid)i üzerine Celâl Devani (908 vefatı)nın şerhini tahşiye etmiştir.

Bunlarpan başka son zamanlarda ki zatlardan (Harput) lu (Abdüllâtif efendi) ve(Manastır)lı (İsmail Hakk efendi) ve saire gibi muhtelif zatlar dahi (Kelâm) a dair eserler yazmışlardır.

M. Şerefeddin

Darülfünun İlahiyat fakültesi kelâm tarihi müderrisi

